

تحلیل نقوش و تزئینات کتیبه‌های دوره قاجار در نشانه‌شناسی از منظر

رولان بارت با تأکید بر مسجد سپهسالار و عمارت مسعودیه**

منوچهر رخشان^۱، محمد اکوان^۲، محمد شکری^۳

^۱ دانشجوی دکتری فلسفه هنر، دانشکده فلسفه، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. manouchehrrakhshan3152@gmail.com

^۲ (نویسنده مسئول) دانشیار گروه فلسفه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. mo_akvan2007@yahoo.com

^۳ استادیار گروه فلسفه هنر، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. Mohammadshokry44@gmail.com

چکیده

یکی از آثار با ارزش تاریخی و قدیمی عهد قاجار، تزئین، نقوش و کتیبه‌های نستعلیق است که ریشه در اعتقادات و باورهای دینی و مذهبی دارند و بازگوکننده هویت و فرهنگ زمانه حاکمیت در شهر تهران است. این پژوهش پیوندی است میان کتیبه‌ها و نقش و نگار عرضه شده در سردر بناها که نشان از اصول حاکم بر نقش‌پردازی دوره قاجار است. روش پژوهش انتخابی، تفسیری-تاریخی است و با مطالعات کتابخانه‌ای در عرصه معماری مسجد، مدرسه و تحولات فرهنگی دوره قاجار و مطالعات میدانی به‌طور مستقیم، تلاش شده تا با آرا و دیدگاه رولان بارت ویژگی‌های نشانه‌شناسی کتیبه‌های بناهای مسجد سپهسالار و عمارت مسعودیه دوره قاجار در شهر تهران به‌عنوان دوره شروع تحولات در معماری را مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد. نتایج حاکی از آن است که تحول در فرم و اجزای قاب‌ها، برج ساعت، تلفیق درون‌گرایی و برون‌گرایی همه نشانه‌های تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم عناصر این‌گونه بناها است. ظرافت و ریزه‌کاری نقوش، کاهش نقوش و شاخه‌هایی نسبتاً ضخیم گیاهی اسلیمی و ختایی انتزاعی، استفاده از انواع گل واقع‌گرا و تصویر جدید انسان لباس‌دار، همه نشانه‌هایی از تأثیرپذیری مستقیم تحولات فرهنگی و دانش‌های جدید دوره قاجار است.

اهداف پژوهش:

۱. همگام‌سازی هویت نشانه‌شناسی طراحی معماری با دستاوردهای تاریخی.
۲. بازتعریف اهمیت نشانه‌ها در شناسایی هنر دوره قاجار و ارتقای نقش فرهنگی آموزشی آن در جامعه.

سوالات پژوهش:

۱. نشانه‌های کتیبه‌های نستعلیق دوره قاجار چیست؟
۲. نشانه‌های کتیبه‌های نستعلیق دوره قاجار را چگونه می‌توان از منظر نشانه‌شناسی رولان بارت بررسی کرد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۱

دوره ۲۰

صفحه ۱۹۸ الی ۲۱۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۰۷

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۱۲/۲۰

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

نشانه‌شناسی، رولان بارت، نقوش و تزئینات کتیبه‌ها، مسجد سپهسالار، عمارت مسعودیه.

ارجاع به این مقاله

رخشان، منوچهر، اکوان، محمد، شکری، محمد. (۱۴۰۲). تحلیل نقوش و تزئینات کتیبه‌های دوره قاجار در نشانه‌شناسی از منظر رولان بارت باتاکید بر مسجد سپهسالار و عمارت مسعودیه. مطالعات هنر اسلامی، ۲۰ (۵۱)، ۱۹۸-۲۱۳.

dorl.net/dor/20.1001.1.*
***** ** ** */

dx.doi.org/10.22034/IAS
.۲۰۲۲.۳۳۵۳۶۵.۱۹۱۳

** این مقاله برگرفته از رساله دکتری/ پایان نامه "منوچهر رخشان" با عنوان "تحلیل نقوش و تزئینات کتیبه‌های دوره قاجار در نشانه‌شناسی از منظر رولان بارت" است که به راهنمایی دکتر "محمد اکوان" و مشاوره دکتر "محمد شکری" در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "تهران شمال" ارائه شده است.

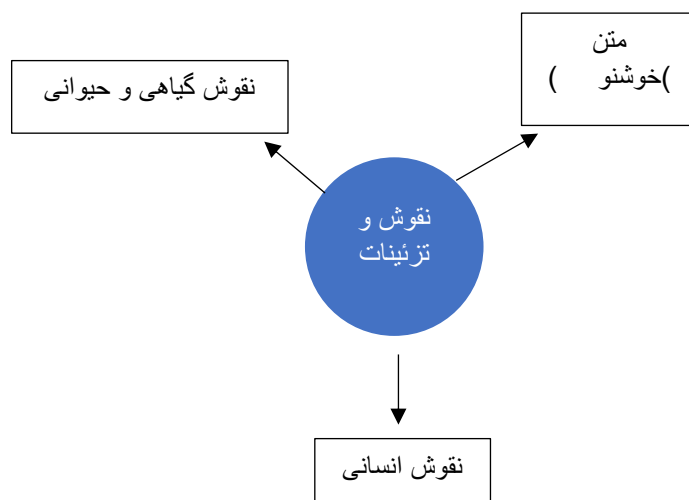
مقدمه

معماری ایرانی سرشار از آثاری است که معماران این سرزمین با استفاده از دانش ریاضی و الگوهای هندسی دست به آفرینش آن‌ها زده‌اند و هندسه را به‌عنوان مبنایی مشترک برای پاسخ‌گویی به نیازهای سازه‌ای، زیبایی‌شناسی و عملکردی این‌ها به‌کار برده‌اند (بلیلان و حسن پورلمر، ۱۳۹۸: ۵۶). بیشتر اماکن دارای سردرهای تزئین شده هستند که در آن‌ها کتیبه‌ای وجود دارد که در عین سادگی دارای جذابیتی خاص و نقش مؤثری در طراحی محیط شهری دارند. هنر معماری علاوه‌بر تأمین سرپناه، نیازهای روانی و معنوی را نیز تأمین کرده است. کتیبه‌ها و نقوش علاوه‌بر عنصر زیبایی نما هویت‌بخش شهر هم بوده است که نشان‌دهنده اعتقادات، باورها و سنت‌های گذشته مردم بوده است. کتیبه‌ها گویای شرایط زیستی جامعه و منعکس‌کننده روابط و الگوهای رفتاری و اجتماعی آن دوره است. این هنر همانند بوم‌نقاشی زمینه‌ای برای بیان موضوعات متفاوت، متأثر از عوامل گوناگون عناصر ایرانی و فرنگی به موازات هم مورد توجه قرار گرفته است. ابعاد، مضامین، طرح‌ها و نقوش در دوره قاجار متحول گردید و هنرمندان سعی در ایجاد آثار هنری با نقوش و خطوط هندسی کردند.

رولان بارت نظریه‌پرداز فرانسوی، در حوزه‌های نشانه‌شناسی، ساختارگرایی به پساساختگرایی و تحلیل روایت به نفی رابطه میان دال و مدلول به نفی متافیزیک، همچون دریدا می‌رسد. وی معتقد است ساخت‌گرایی کاملاً به فعالیت ذهن اهمیت می‌دهد؛ در واقع، هر عنصر به‌جای اینکه متعلق به خود باشد به ارتباطش با دیگر عناصر وابسته است و به تنهایی معنا ندارد. در واقع، نشانه‌شناسی به‌دنبال یافتن سازوکارهای تولید و دریافت معنی از طریق نظام‌های نشانه‌ای است و در مورد صورت نوشتاری، دال محسوب می‌شود و مدلول برآیندی ذهنی است از تمام مصداق‌های ممکن در جهان خارج که به‌واسطه کاربرد کلمه در ذهن، تداعی می‌شود (مسعودی، ۱۳۹۵: ۱۷)، همانند عناصر تصویری، نوشتاری موجود در کتیبه‌ها که در کنار یکدیگر گویای زمانه بنا است.

معماری دوره قاجار دچار دوگانگی است از طرفی می‌خواهد پای‌بند سنت‌های ایرانی ماقبل خود باشد و از طرفی تحت‌تأثیر نفوذ معماری مغرب‌زمین قرار می‌گیرد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۴۸). با تأمل بر هنر قاجار درمی‌یابیم که هنرمندان آن دوره به روال فرهنگ ایرانی این‌گونه عمل کرده‌اند که فرهنگ بیرونی را در خود مستحیل سازند، نه خویشتن را در آن و این یکی از ارزشمندترین رویکردهای هنر قاجاری است (بانی مسعود، ۱۳۸۹: ۷۴-۷۳). سنت‌های ایرانی همچون حضور خط در کتیبه‌ها و فرهنگی‌سازی در نشانه‌های تصویری نمایان می‌شود.

در این پژوهش انتظار می‌رود که با تحلیل و تفسیر نقوش مختلف که توسط هنرمندان دوره قاجار نگاشته شده، از زاویه دید نشانه‌شناسیک رولان بارت به درک عمیق‌تر و معانی تازه‌تری از این آثار به‌دست آورد. در بررسی که بارت از نظام و همسازه در تعامل با نشانه ارائه داده است می‌توان به متن نزدیک شد. خطوط به‌کار رفته در کتیبه‌های قاجار سرشار از مفاهیم نشانه‌شناسیک و رمزگان است که به سبب زبان اساطیری، فرهنگ اندیشه‌های ایرانیان نشأت گرفته است.

نمودار ۱. مدل مفهومی تحقیق

رنجبر در پایان‌نامه کارشناسی ارشد در سال ۱۳۹۵ خود با عنوان «بازشناسی بناهای مذهبی تهران در دوره قاجار براساس عکس‌های آلبوم‌خانه کاخ موزه گلستان به بررسی نقش تأثیرگذاری تحولات این دوره، پایگاه‌های مهم این تحولات پرداخته است. حسینی و همکاران در سال ۱۳۹۴ در مقاله خود با عنوان «بررسی تطبیقی نقوش کاشیکاری دو مسجد قاجاری» پرداخته و با بررسی مطالعه و مقایسه در نقوش کاشیکاری این دو بنا به بازشناسی هویت فرهنگی دو مسجد قاجار پرداخته است (حسینی، ۱۳۸۹). طاهری در پایان‌نامه ارشد خود در سال ۱۳۹۳ با عنوان «بررسی نشانه‌شناسی عکس‌های درباری دوران قاجار به چگونگی کارکرد رمزگان غیرگفتاری، روابط همنشینی اجزا تصویر و انتظام بصری تصاویر در شکل‌گیری معنا و دریافت معانی ناشی شده از این سرچشمه‌ها در این تحلیل از پرسش‌های است که تلاش شده است بدان پاسخ داده شود. نشانه‌شناسی این آثار و بررسی عوامل فوق‌نشان‌دهنده این است که تمام عناصر و عوامل تشکیل‌دهنده معنا در پرتوهای درباری دوران قاجار در جهت تابعیت از یک عنصر مرکزی هستند که نشانه قدرت است (طاهری، ۱۳۹۳). محمدی در سال ۱۳۸۹ در مقاله خود با عنوان «بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون به بررسی تأثیر و ویژگی‌های معماری غربی در دوره پهلوی دوم پرداخته است (محمدی، ۱۳۸۹). کیایی در سال ۱۳۹۲ در مقاله خود با عنوان «بررسی نقوش و نمادهای معماری دوره اسلامی در نشانه‌های نوین شهری» به بررسی این نقوش و چگونگی کاربرد آن در عناصر شهری و رضایت مردم از این‌گونه تزئینات از معماری دوره اسلامی پرداخته است (کیایی، ۱۳۹۲).

این پژوهش با توجه به نمونه موردی، مسجد-بناهای دوره قاجار و تأکید بر جنبه تاریخی و کیفی موضوع از حیث ماهیت تفسیری-تاریخی است و تلاش شده تا از طریق تحلیل و تفسیر تاریخی فضاها با رویکرد نظریه‌پرداز توجه شود. از حیث هدف کاربردی و از نوع کیفی است. به‌منظور سنجش عوامل مؤثر بر مؤلفه‌های کتیبه‌ها، از روش پژوهش کیفی جهت‌دار و تکنیک توصیف ضخیم استفاده شده است. برای این منظور برای تفسیر نشانه‌ها و معنا در تجزیه و تحلیل به صورت علی-مقایسه‌ای است. نمونه موردی پژوهش حاضر براساس شباهت‌ها و تفاوت‌های مطرح با

در نظر گرفتن نام و عملکرد انتخاب گردید تا ارتباط ساختارهای اجتماعی و فرهنگی در شکل‌گیری نقوش کتیبه‌ها دریافت شود.

۱. نشانه از نظر بارت

زبان، سبک و نوشته، سه مقوله بنیادی هستند که بارت در آغاز هر فعالیت دیگری به ارائه تعریفی از آن‌ها می‌پردازد. زبان عنصری است که نویسنده در دنیای آن متولد می‌شود و زندگی می‌کند. از نظر بارت، قواعد و اصول نظری مورد استفاده در دانش زبان‌شناسی را می‌توان در مورد نظام‌های نشانه‌شناختی دیگر نیز به کار برد. او معتقد است نظام‌های نشانه‌شناختی گوناگون از الگوهایی استفاده می‌کنند که شبیه به الگوهای نظام زبانی هستند و دانش زبان‌شناسی نیز این الگوها را مشخص کرده است. نقل‌قولی که در ادامه از بارت می‌آید، این موضوع را به خوبی بیان می‌کند: «هر نظام نشانه‌شناختی دارای ترکیبات زبانی است» (Barthes, ۱۹۶۸, ۱۰). از نظر بارت «عناصر نشانه‌شناسی را می‌توان در چهار گروه قرض گرفته شده از زبان‌شناسی ساختارگرا: ۱. زبان و گفتار؛ ۲. دال و مدلول؛ ۳. عنصر هم‌نشین و نظام؛ ۴. دلالت عینی و دلالت ضمنی قرار داد (Ibid, ۱۲).

۲. عملکرد نشانه‌های تصویری در نشانه‌شناسی کتیبه‌های قاجاری

تقسیم‌بندی کلی نشانه‌های زبانی به سه دسته: ۱- نشانه تصویری که در آن، میان صورت و مفهوم آن شباهتی عینی و تقلیدی وجود دارد. مثلاً نقاشی از مار بر خود مار یا نشانه تصویری در مسجد سپهسالار سرباز بر سرباز دلالت دارد. ۲- نشانه طبیعی یا همان نشانه عقلی و طبیعی، نشانه‌ای است که میان صورت و مفهوم آن رابطه همجواری یا تماس است. مثلاً رابطه دود و آتش و میان جای پا و رونده. این رابطه از نوع علیت است و فرق اساسی آن، با نشانه وضعی آن است که عمداً به قصد ایجاد ارتباط به وجود نیامده است. همانند توپ و اسلحه در کتیبه‌های مسجد سپهسالار؛ ۳- نشانه وضعی یعنی نشانه‌ای که میان صورت و مفهوم آن، همچنان رابطه همجواری و پیوستگی است؛ اما این رابطه قراردادی است نه ذاتی و خودبه‌خودی، مانند دلالت نور قرمز در چهار راه به معنای عبور ممنوع. فقط دلالت نشانه‌های وضعی مسبوق بر آموزش و فراگیری است. زیرا نزد هر جماعتی به صورتی متفاوت با صورت رایج جماعت دیگر است. ممکن است، نشانه‌ها از گروهی به گروه دیگر بروند. مثلاً دود آنجا که دلیل آتش است از نشانه‌های طبیعی، ولی آنجا که نزد قبایل سرخ پوست نشانه اعلام جنگ یا خطر است، نشانه وضعی قلمداد می‌شود؛ زیرا مسبوق به قرارداد و آموزش و نیز به قصد ایجاد ارتباط است. همانند شیر همراه با تاج که اشاره به نماد سرزمین و پرچم ایران دارد.

نشانه براساس ارتباط نشانه با مدلول در ارتباط با شیء: شمایل، نمایه، نماد

۱. شمایل: در شمایل بین نشانه و مدلولش شباهت وجود دارد. مانند: عکس. مثل توپ تانگ و سرباز در روی کاشی، در این نوع نشانه، نیازی به تفسیرکننده نداریم.

۲. نمایه: نشانه‌ای است که به مصداق وابسته باشد، اگر مصداق یا مدلول وجود نداشته باشد، نمایه نشانه محسوب نمی‌شود. به بیان دیگر رابطه دال و مدلول ضروری است و باید بین آن‌ها یک رابطه علی و طبیعی پیدا کنیم. در این‌گونه نشانه تفسیرکننده لازم نیست و رابطه دال و مدلول قراردادی نیست. مثالی که پیرس برای نمایه ارائه داده است، دیواری است که با گلوله سوراخ شده، ولی از خود گلوله در آن اثری نیست. پیرس می‌گوید: اثر گلوله حاکی از شلیک آن است که در این تصاویر هم نشان ساختار نظامی و دستاوردهای حکومت است.

۳. نماد: نشانه‌ای است که به تفسیرکننده نیاز داشته باشد. در نماد، رابطه دال و مدلول قراردادی و اختیاری است. مثلاً رمز چیزی است که براساس قرارداد است و برای فهمیدن آن باید براساس توافق قبلی آن را تفسیر کرد؛ همانند شیر تاج‌دار و فرشته‌ها که امری قراردادی است.

متن در نشانه‌شناسی: «متن بستری است که نشانه‌ها در آن زمینه ظهور می‌یابند و نشانه نیز از متن برمی‌خیزد. نوع نشانه، یعنی اینکه آیا نشانه‌ای شمایی، نمادین یا نمایه‌ای نیز وابسته به متنی می‌باشد که نشانه در آن به کار می‌رود و هیچ قطعیت از پیش تعیین‌شده‌ای نمی‌توان بر آن متصور شد» (سجودی ۱۳۸۸: ۲۱۵). طبیعی است که وضعیت بالفعل زبان یعنی متن، نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری معنای خودش داشته باشد. در واقع، تفسیر هر کس حول محور چیزی انجام می‌گیرد که متن نام دارد. شاید وجه مشترک همه خوانش‌گرانی که به خوانش‌های مختلفی از یک چیز می‌رسند همان متن مشترک خوانش‌شده‌شان باشد. متن، یکی از سازه‌های چهارگانه فرآیند معناپردازی، فهم و تفسیر می‌باشد. سازه‌های که شاید بتوان گفت در بررسی نقش محوری را بر عهده دارد؛ چون همه بازی‌های معنایی و دامنه‌ای تفسیر در افقی امکان‌پذیر است که متن اجازه آن را می‌دهد. به عبارت دیگر، هر بار بخشی از گستره‌ای که متن برای معناپردازی در اختیار می‌گذارد با عملکرد دیگر سازه‌های تولیدکننده متن، خوانشگر متن و شرایط موقعیتی و اجتماعی فرهنگی، معناها و تفسیرها را تشکیل می‌دهد» (ساسانی، ۱۳۸۹: ۱۱۹). متون به کار برده شده در کتیبه‌ها نیز نقش محوری دارند. بافت کتیبه‌ها یک رابطه است که بین لایه‌های متنی ارتباط برقرار کرده است.

در بافت اجتماعی و فرهنگی در نشانه‌شناسی توجه به فرهنگ در رویکرد نشانه‌شناختی یوری لوتمان نقش اساسی دارد. لوتمان سپهر نشانه‌ای را آن «فضای نشانه‌ای هم‌زمانی» تعریف می‌کند که مرزهای فرهنگ را پر می‌کند و بدون آن نظام‌های نشانه‌ای جداگانه نمی‌توانند عمل کنند یا به وجود آیند (همان، ۱۹۶). در کتیبه‌ها نوشته‌ها به مثابه متن تولید شده و از شعر و آیات قرآن و یا اسامی مذهبی مخاطب ره به بافت‌سازی فرامی‌خواند، هر چند در ظاهر ممکن است فاقد ارتباطی بافتی به نظر برسد. یعنی به عبارت دیگر، انسان معنا ساز است، یعنی کنش ارتباطی فاقد بافت، برایش بی‌مفهوم است، پس چنانچه با چنین متنی روبه‌رو شود و رمزگان‌هایی که انتظار می‌رود در تفسیر متن باید به آن‌ها متوسل شود، جواب ندهد، به سراغ رمزگان‌های دیگری می‌رود و در سطوحی دیگر می‌کوشد برای کنش ارتباطی به هر رو بافتی به سازد و آن را هدفمند کند. پس بافت‌زدایی، بافت‌سازی یک فرآیند

است که ممکن است چنانچه ارتباط محقق شود و هدف آن ارضاء شود در سطوحی متوقف شود و در غیر این صورت به شکلی معلق و با توسل به رمزگانه‌ای دیگر تداوم یابد (سجود ی، ۱۳۹۰: ۲۱۸).

در مواجهه با دو حوزه معنایی نشانه‌شناسی و فرهنگ، سه نوع برخورد مطرح می‌شود که نشانه‌شناسی فرهنگ اولین نوع است و برای شناخت فرهنگ استفاده می‌شود؛ به عبارت دیگر در نشانه‌شناسی فرهنگی پیکره مطالعاتی، فرهنگ است اما در نشانه‌شناسی فرهنگ‌ها دو یا چند فرهنگ به صورت همزمان و موازی مورد مطالعه قرار می‌گیرد که این‌گونه از مطالعات بیشتر ماهیت تطبیقی دارند؛ همانند کتیبه‌های مورد مطالعه نشانه‌های فرهنگی سازی و تأثیرات غرب به‌طور همزمان همراه خط نستعلیق نمایان است. نشانه‌شناسی فرهنگی گونه سوم روابط نشانه‌شناسی و مطالعات فرهنگی است که در این حوزه همانند سایر دانش‌های فرهنگی در جست‌وجوی گزاره‌های قطعی و عمومی نیست و با توجه به تنوع و تکثر پیکره‌های مطالعاتی، هدف دستیابی به نتایج موردی است. نشانه‌شناسی فرهنگی ماهیتی گفتمانی دارد (نامورمطلق، ۱۱/۱۳۸۹). در حقیقت، نشانه‌شناسی فرهنگی نظام مطالعاتی است که حیات نشانه‌ها را در جامعه مورد بررسی و مطالعه قرار می‌دهد؛ زیرا فرهنگ به‌عنوان جزئی از جامعه به حساب می‌آید و ما همواره در فرآیند نشانه‌شناسی فرهنگی به دنبال این هستیم که نشانه‌ها در بطن فرهنگ و جامعه چگونه کار می‌کنند.

در رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی، نشانه‌شناس به دنبال شناسایی و تحلیل تغییر و تحولات زیر پوسته فرهنگ است تا بر مبنای آن‌ها بتواند اطلاعات کامل‌تری در فرآیند تشخیص جریان‌های جاری در جامعه ارائه دهد (سونسون، ۱۹۹۷). از آنجایی که فرآیند نشانه‌شناسی فرهنگی بیشتر معطوف به موضوعات فرهنگی، معانی آن‌ها و روابط بین آن‌ها است؛ بنابراین بیشتر به نشانه-معناهایی که رفتارها، کنش‌ها، هنجارها و ارزش‌های فرهنگی را معنا می‌دهند، مورد مطالعه قرار می‌دهد (یوهانسون، ۱۳۸۸: ۲۶۴). در کتیبه‌ها با خط نستعلیق که از ابداعات خالص ایرانیان بوده، ذوق، سلیقه و قریحه ایرانی در آن کاملاً مشهود است روبه‌رو می‌شویم.

در دهه‌های پایانی حکومت قاجار، هنرمندان با ذوق ایرانی روش‌های سنتی را با فناوری‌های جدیدتر و برخی شیوه‌های خاص در عرصه هنر را احیا کرد؛ مانند تکنیک فراموش‌شده رزین‌ها در کاشی‌کاری از سوی علی محمد اصفهانی جاودان شد. دوره‌ای که به‌عنوان دوره انتقال یا گذار می‌توان از آن یاد کرد، حلقه واسطه گذشته سنتی با آینده مدرن معماری و کتیبه‌نگاری مکتب تهران بود. گرچه این تغییرات با عدم هماهنگی و ناسازگاری با ساختار معماری سنتی تهران نیز بود.

جدول ۱. کتیبه‌های نستعلیق سردر خانه‌های تهران

کتیبه‌های نستعلیق تهران را می‌توان براساس کیفیت و عیارخط، ترکیب‌بندی و اجرا نیز تقسیم‌بندی کرد.

۳. عملکرد تصاویر در نشانه‌شناسی کتیبه‌ها

جدول ۲. نشانه‌شناسی کتیبه‌های قاجاری در تهران

<p>نشانه تصویری: نگاره تمام قد سربازان لژیون قزاق، مسلسل و نقوش فرشته</p> <p>نشانه طبیعی: در کاشی‌کاری‌های بخش‌های بالایی از طرح‌ها و تصاویر اسلیمی، مسلسل، میدان جنگ، شصت تیر، رضاشاه با تفنگ شصت تیر - نمایه (ماکسیم؛ اسلحه مورد علاقه رضاخان)، دو فرشته، نشانه - پیروزی،</p> <p>نشانه وضعی: پرچم سه رنگ ایران، گلوله توپ، پلنگ، سروده‌ها و آیه‌های قرآنی و نام‌های امامان به صورت کتیبه زیر کلاه فرنگی نوشته شده است.</p> <p>کاشیکاری‌های این بنا با نقش دو شیر که تاجی را در میان گرفته‌اند با شمشیری در دست، پلنگ، شیر، خورشید و مسلسل طراحی شده است. سردر یک دروازه، سواره رو و دو در برای گذر پیاده، در دو سوی آن دارد.</p>	
--	--

در تصاویر کتیبه‌ها با فرآیند نشانه‌شناسی فرهنگی مواجه هستیم که بیشتر معطوف به موضوعات فرهنگی، معانی آن‌ها و روابط بین آن‌ها در زمان قاجار است که رفتارها، کنش‌ها، هنجارها و ارزش‌های فرهنگی را بازگو می‌کند.

۴. عملکرد نقوش در نشانه‌شناسی کتیبه‌ها

نقش‌مایه‌های اسلیمی و خطایی را می‌توان در حکم الفبای اصلی زبان تصویرسازی سنتی ایران به حساب آورد. این نقش‌ها با تنوع بی‌شمار خود عرصه گسترده‌ای از طراحی سنتی ایران را به خود اختصاص داده‌اند. نقوش گردان بر پایه و مبنای فرم دایره شکل گرفته‌اند که ترکیب اصلی آن‌ها با استفاده از قوس‌های حلزونی (اسپیرال) می‌باشد. این نقوش دارای پایه گیاهی هستند که گاهی به‌ندرت به دلیل شباهت‌های با نقوش جانوری به نام‌های حیوانی نیز معروفند.

نقوش گیاهی و هندسی از جمله مهم‌ترین نقوش مورد استفاده در تزئینات بناهای دوران اسلامی است. در تعدادی از مسجد-مدرسه‌ها نقش غالب نقش هندسی است؛ مثل عمارت مسعودیه. بیشترین تزئینات در بناهای دوره قاجار، بر روی کاشی‌کاری، حجاری و گچبری می‌باشد که از این میان کاشی‌کاری و بعد از آن حجاری حائز اهمیت است. فریه در کتاب خود با عنوان «هنرهای ایران» از مسجد-مدرسه سپهسالار جدید (شهید مطهری) و عناصر انشعابیش به‌عنوان یکی از ساختمان‌های خوب دوره قاجار اشاره می‌کند: «مدرسه سپهسالار از بهترین کاشی‌کاری‌های بناهای اسلامی برخوردار است (فریه، ۱۳۷۴: ۲۹۱)؛ به‌طوری‌که انواع نقوش گیاهی و هندسی در تزئینات حجاری، کاشی‌کاری و گچبری فضاهای مختلف این بنا به‌کار رفته است.

تصویر ۱. نقوش اسلیمی و ختایی مدرسه سپهسالار قدیم

تصویر ۲. میرزا غلامرضا اصفهانی، کتیبه ایوان بیرونی مسجد مدرسه سپهسالار

باتوجه‌به گزارش عمارت خورشید در تاریخ مسعودیه چندین بار به نظامیه اشاره شده است که می‌توان نظامیه را همان مسعودیه دانست. شواهد نشان می‌دهد که شهرت مسعودیه به عمارت دولتخانه، بیرونی و سردر بوده است.

-کتیبه‌های نستعلیق کاغذی داخل عمارت اصلی، کاتب میرزا غلامرضا اصفهانی؛

-کتیبه‌های نستعلیق سردر ورودی، کاتب عبدالحسین زرین‌قلم؛

-کتیبه‌های نستعلیق سنگی بر در ورودی ساختمان مرکزی متعلق به عهد ناصرالدین‌شاه؛

-کتیبه‌های نستعلیق (جلی) وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، کاتب ابوالقاسم، عمل حاجی حسین کاشی‌ساز

جدول ۳. نشانه‌شناسی نقوش در کتیبه‌های مسجد سپهسالار و عمارت مسعودیه

عکس اصلی	نقوش	توضیحات	عکس اصلی	نقوش	توضیحات
		شیستان زمستانه طرح های کار شده ستون ها گره های مانند: ترنج-سرمدان قناس-شمسه پنج-کند-کند طیل قناس			محراب شیستان زمستانه که با سنگ مرمرین تزئین شده و دارای مقرنس و گچبری به شکل اسلیمی و کتیبه گره‌هایی مانند: سرمدان -ترنج-شمسه -پنج-کند-شش-پری-بازوبند-طیل -کند-سلی
		گمبدهای شیستان زمستانه نقوش گیاهی مانند خرطوم فیلی - ازدها و ... نقوش اسلیمی تزئینی گره ها: شمسه-شاپرک-ترنج-پارپارک -سوسن- همچنین اسامی خداوند که در سوسن ها خطاطی شده است			یکی از کتیبه های شیستان زمستانه تزئین شده با نقوش هندسی و در پایین آن نقوش اسلیمی و دور آن کتیبه های خطاطی شده گره‌ها: ترنج-شمسه-ترقه-ساکو-ته بریده-دانه-بلوط-پنج-بند-پازی- شش-بندی-طیل-برگ-چنار
		نمایی از دیوارها انواع نقوش اسلیمی گیاهی تزئینی کاشی کاری و خطاطی کوفی و ارسا پنجره ها			گره ها : پا پارپارک-شمسه-شاپرک- شش بندی-شمسه بریده-ترنج- -سلی- و نقوش اسلیمی تزئینی
		نمونه های تزئینات چوبی درهای حجرها و در شیستان زمستانی گره چینی معرق			نمای داخلی گنبد مشکل از نقوش گیاهی اسلیمی تزئینی و گل های خطاطی همچنین گره ها، سرمدان پنج-کند-ترنج-شمسه-شش-بندی- و...

عکس اصلی	نقوش	توضیحات	عکس اصلی	نقوش	توضیحات
		یکی از دربهای ورودی شیستان زمستانی گره ها: ششمه - شش بندی - ستاره پنج بندی - دانه بلوط یا دانه تند - ماکو - ترنج - ترقه			نمونه های تزئینات چوبی درهای حجرها و در شیستان زمستانی گره چینی معرق
		نقوش کار شده در بالای یکی دیگر از درهای شیستانه نقوش شش ضلعی و دور آن با خط ثلث تزئین شده است			طرح داخل گنبدی شیستان زمستانی شیشه های رنگی اشکال هشت ضلعی گره های ششمه - ترنج - شش بندی -

۵. عملکرد متن در نشانه‌شناسی کتیبه‌ها

در دوره قاجار هویت ایرانی تحت‌الشعاع هنر غربی قرار گرفت. لذا خط نستعلیق که خط کاملاً ایرانی است محور و نمادی از وحدت و نشانه هویت ملی و فرهنگی تلقی شد، منتها به این دلیل که خودشان را از تفکر به اصطلاح عربی بودن ایرانی‌ها جدا کنند از خط نستعلیق استفاده فراوان کردند. خط به رنگ سفید در زمینه لاجوردی یا به صورت برجسته در زمینه آجر به وجود آمده است. در برخی کتیبه‌ها، نقوش اسلیمی به رنگ زرد به عنوان زمینه کتیبه به کار برده شده و از کتراست بین خط نوشته و زمینه لاجوردی کاسته است و کتیبه‌ها به دلیل کوتاهی و پهن بودن حروف عمودی نستعلیق و قرار گرفتن در ارتفاع از فاصله دور ناخوانا و شلوغ به نظر می‌رسد. در این دوره شعر و ادب فارسی رواج پیدا کرد و بسیاری از هنرمندان خوشنویس، بیشتر اشعار منظوم فارسی در مدح پادشاهان یا متون وقف‌نامه‌ها نوشتند همچون کتیبه بالای سر در ورودی مسجد مدرسه سپهسالار قدیم در مدح پادشاه و وقف‌نامه بنا با خط نستعلیق است.

تصویر ۳. کتیبه نستعلیق ایوان بیرونی مسجد سپهسالار

کتیبه‌های مسجد مدرسه سپهسالار به عنوان اولین مسجدی که خط اصلی کتیبه‌هایش نستعلیق بوده یکی از زیباترین و مهم‌ترین نمونه کتیبه‌نگاری تهران از عهد قاجار تا روزگار معاصر به شمار می‌آید که حاصل تجربه و تلاش میرزا

غلامرضا اصفهانی بوده است. وی توانست تعریف و مفهومی جدید در حال کتیبه‌نگاری ارائه دهد و هنر خوشنویسی از چشم‌اندازی نو، برخلاف روش‌های دیجیتال برای عموم مردم ترجمه‌ای بصری کند.

تصویر ۴. کاشیکاری، کتیبه نستعلیق مسجد مدرسه سپهسالار

تزئینات ساختاری چون کاربندی و غیر ساختاری چون یزدی‌بندی و مقرنس و کاسه‌بندی در ساختمان مسجد به کار رفته و کاشی‌کاری در سطحی وسیع استفاده شده است.

- انواع مهم کاشی‌کاری در این مسجد (معقلی، هفت رنگ یا خشتی و معرق) را می‌توان نام برد که آخری به دو صورت اسلیمی و گره چینی است و معرق برجسته سردر ورودی در نوع خود، منحصر به فرد است.

- سنگ و تزئینات سنگی در این مجموعه جابه‌جا به کار رفته و از این نظر با دیگر ابنیه دوران قاجار تفاوت دارد و به معماری دوران زندیه شباهت دارد.

- در این بنا آجر کاری به شکل تزئینی دیده نمی‌شود اما مصالح اصلی بنا را تشکیل می‌دهد و زمینه‌ای است که کاشی کاری روی آن نمایی جذاب دارد.

- طاق‌های آجری پر تنوع در دالان‌ها و ورودی‌ها نیز به چشم می‌خورد.

- تزئینات گچی در شبستان زمستانی به صورت گچبری‌های اسلیمی و کتیبه‌های خطاطی شده‌اند؛

- تزئینات چوبی نیز چون دیگر تزئینات با استادی شکل گرفته‌اند؛

- درهای حجره‌ها و در اصلی شبستان زمستانی گره چینی معرق دارند؛

- درب اصلی که به خیابان سرچشمه باز می‌شود دارای بهترین نمونه تزئینات فلزی در این مجموعه است؛

- پشت پنجره حجره‌ها نیز نمونه‌هایی زیبا از فرورژه (نرده‌های دست‌ساز آهنی) دیده می‌شود.

بخشی از کتیبه سر در غربی
خط نستعلیق به رنگ سفید روی کاشی
لاجوردی
در اینجا بر خلاف شیوه ی معمول از بسیاری
از آثار سده های قبل، از کتیبه های نستعلیق به
جای خطوط ثلث و کوفی استفاده شده

کتیبه کاشی به صورت برجسته و به خط ثلث
در سمت راست داخل ایوان جنوبی
خط: ابولقاسم مستوفی ۱۳۴۶ هجری

ایوان غربی
بر دیوارهای داخلی ایوان غربی، در چهار
بخش، حدود سی بیت شعر از سنایی در
فضیلت و مدح علم و دانش به خط
نستعلیق وجود دارد

ایوان غربی
تزیینات و کتیبه های ایوان غربی
در بالایی سردر ایوان سوره ی نصر و آیه
۱۸ سوره ی توبه
به خط نستعلیق به رنگ سفید بر کاشی
آبی

نقوش طبیعی همچون منظره، طبیعت، پرندگان، فرشته، انسان با لباس اروپایی، طرح گلدان و گل و انگور در کاشی کاری ها مهم ترین تزیینات بناهای دوره قاجار را در برمی گیرد. اما آنچه حائز اهمیت است، تحولات و نوآوری های نقوش تزیینات به خصوص نقوش گیاهی مسجد -مدرسه های دوره قاجار نسبت به مدارس دوره های پیشین است.

جدول ۴. تحلیل یافته‌ها

انواع نقوش	مسجد سپهسالار	عمارت مسعودیه
نقوش گیاهی و حیوانی	استفاده فراوان، نسبتاً ضخیم، هویت مبهم، ریزه‌کاری، تحت تأثیر فرهنگ غرب و مکتب شیراز	تأکید بر نقش‌مایه‌های هندسی فراوان، پیچیده، ظریف‌تر، انتزاعی تجریدی نقوش حیوانی اندک، غلبه فرم هندسی بر مفهوم
نقوش انسانی	بسیار اندک و با پوشش نظامی در نمای بیرونی	دیده نشده
متن خوشنویسی	استفاده فراوان خط نستعلیق، نمادی از وحدت و نشانه هویت فرهنگ ایرانی	استفاده اندک اما ظریف، نمادی از وحدت و فرهنگ ایران

جدول ۵. مقایسه کاربرد نقوش و تزئینات

دوره‌های پیشین	بناهای دوره قاجار	انواع نقوش
موجود نیست	کاربرد به صورت واقع‌گرایانه و تحت تأثیر هنر غرب	منظره
		فرشته
		انسان
کم و بیش	کم و بیش	تاج
		نقش پرندگان
تلفیقی به کار نرفته است	بسیار به کار رفته	نقوش هندسی و گیاهی
خط ثلث رایج بوده	خط نستعلیق رایج بوده	خطوط تزئینی

نتیجه‌گیری

هنر همواره با رخدادهای زمانه، رویدادهای فرهنگی و اجتماعی شکل گرفته و در بناها بازتاب داشته است. دوره قاجار متأثر از غرب دچار تحولات گسترده‌ای در زمینه هنر و معماری داشته است. لازم به ذکر است ریشه تحولات این دوره آشنایی به فنون تازه و ورود مدرنیته به ایران و گرایش شاهان به فرهنگ و هنر غرب دانست. هدف از این پژوهش

تحلیل نظام نشانه‌شناسی نقوش کتیبه‌ها و تزئینات بناهای ذکر شده دوره قاجار شهر تهران براساس نظریات رولان بارت و پاسخ به سؤالات و بررسی و ارزیابی فرضیه‌های پژوهش می‌باشد که چه عواملی بر شکل‌گیری نقوش و تزئینات بناهای دوره قاجار نقش داشته است؟ آیا نماهای تاریخی تهران به‌عنوان پدیده‌ای عینی - ذهنی نزد شهروندان تهرانی شناخته می‌شود؟ چه ویژگی‌های بناهای دوره قاجار در نشانه‌شناسی هویت این دوره کمک می‌کند؟ عناصر معماری فرنگی چه تأثیراتی بر خلق فضای دوره قاجار داشته است؟ نگارندگان درصدد بودند که در یک کار میدانی و با بررسی مسجد - مدرسه های دوره قاجار، بخشی از هنر و معماری دوره قاجار را در چشم‌اندازی کلی و یا جزئی، استدلالی و یا حتی صوری آن ملاحظه و مجدداً عرضه کند.

نتایج حاکی از آن است که تزئینات و ویژگی‌های نقوش کتیبه‌ها و آرایه‌های این بناها نسبت به دوره‌های پیشین دچار تغییرات بنیادینی شد که ریشه در تحولات و تغییرات موجود در جامعه، عوامل تأثیر تحولات فرهنگی آن دوره را ارائه می‌دهند بدین سبب برای بیشتر شهروندان قابل شناخت و تفکیک بود. مهم‌ترین نقوش به کار رفته شامل: نقوش ایجاد شده به‌وسیله خط و خوشنویسی در الویت و بیشتر به چشم می‌خورد، نقوش هندسی، نقوش گردان (اسلیمی و ختایی‌ها) به‌عنوان پس‌زمینه کار را چشم‌نواز کرده است و نقوش حیوانی و انسانی بسیار اندک اما تأثیرگذار بوده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ:

کتاب‌ها

- احمدی، بابک. (۱۳۷۰). ساختار و تأویل متن، تهران: نشر مرکز.
- احمدی بابک. (۱۳۷۱). از نشانه‌های تصویرب به سوی نشانه‌های ارتباط دیداری، تهران: نشر مرکز.
- اردالن، نادر و بختیار، الله. (۱۳۹۸). حس وحدت، تهران: انتشارات نشر خاک.
- بارت، رولان. (۱۳۷۰). عناصر نشانه‌شناسی، ترجمه: مجید محمدی، تهران: الهدی.
- حاج سید جوادی، سید حسن صدرالدین. (۱۳۷۹). کلک قدسی، سیری در کتابت کلام‌الله مجید، از آغاز تا به امروز، ۱ جلد، تهران: انتشارات محراب قلم.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۵۰). اطلس خط، اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۸۷). تعلیم خط، معماریان، غلامحسین، معماری ایرانی. تقریر کریم پیرنیا، تهران: سروش دانش.
- محمدی، رضا؛ رجبی، محمدعلی. (۱۳۸۹). «بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون». نشریه نگره. دوره ۵. شماره ۱۵، ۲۸-۱۹.
- معتقدی، کیانوش. (۱۳۹۴). کتیبه‌های نستعلیق تهران: نشر تهران.
- مقتدائی، علی اصغر. (۱۳۹۴). دائره‌المعارف بزرگ خط، تاریخ خط و خوشنویسی، جلد اول، تهران: نشر آراد کتاب.
- منشی قمی، قاضی میراحمد. (۱۳۵۲). گلستان هنر، به اهتمام احمد، سهیلی خوانساری، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- هاتشتاین، مارکوس؛ پیتر، دلیلیس. (۱۳۹۰). اسلام، هنر و معماری. ویراستار هرمز ریاحی. تهران: پیکان.
- هال، جیمز. (۱۳۸۹). فرهنگ نگاره‌ای نمادها، در غرب و شرق، ترجمه: رقیه بهزادی، نشر فرهنگ معاصر.
- هوهنه گر، آلفرد. (۱۳۷۹). نمادها و نشانه‌ها. ترجمه: علی صلح‌جو، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- هروی، نجیب مایل. (۱۳۹۶). کتاب‌آرایی در تمدن نوین اسلامی، ۲ جلد چاپ دوم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مقالات

- بلیان اصل و همکاران. (۱۳۹۰). «بررسی ویژگی‌های هندسی گره‌ها در تزئین‌های اسلامی از دیدگاه هندسه فراکتال». مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۶، ۹۶-۸۳.
- بهپور، باوند. (۱۳۸۴). «کتیبه‌نگاری در دوره قاجار (بررسی کتیبه‌های ۸ بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان)». هنرهای زیبا، شماره ۲۲، ۳۳.

- جهان‌بخش، حیدر. (۱۳۹۸). «بازشناسی اصول، مؤلفه‌ها و شاخص‌های فطری سازمان‌بندی شهر اسلامی با رویکرد اجتماعی کالبدی، فصلنامه علمی - پژوهشی، شماره ۴، ۹.
- سخت‌دوست، نوشین؛ البرزی، البرز. (۱۳۹۷). «تأملی بر نشانه‌شناسی فضاهای ورودی خانه‌های دوره قاجار شهر قزوین از دیدگاه فردیناندو سوسور، چارلز سندرس پیرس و امبرتو اکو». هویت شهر، شماره ۳۴، ۹۶-۷۹.
- شهبازی شیران، حبیب؛ کاظم‌پور، مهدی و حسینی‌نیا، سیدمهدی. (۱۳۹۶). «تحلیل تأثیر اعتقادات عرفان و تصوف بر مضامین و تزئینات کتیبه‌های مسجد کبود تبریز»، نشریه فیروزه اسلام. پژوهش معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۴، ۸۱-۹۶.
- مسعودی، امید علی. (۱۳۹۵). «نقدی بر روش نشانه‌شناسی و تحلیل روایت رولان بارت». فصلنامه علوم خبری. شماره ۱۷.

منابع لاتین

- Barthes, R. (۱۹۶۴). Elements of semiology .trans .Annette lavers & Colin Smith. London: Jonathan Cape
- Chevalier ,J. & GHeerbrant, A. (۱۹۹۶). a dictionary of symbols,translate : john bichanan-brown.penguin books
- Fehervari, G. (۲۰۰۰). Ceramics of the Islamic world in the Tareq Rayab museum, I.B.Tauris & co. LTd. London
- Noth, W. (۱۹۹۰). Handbook of semiotics, broché. Indian university press .September
- Porter, V. (۱۹۹۵). Islamic Tiles, Trustees of the Biritish museum by Biritish museum press. London .
- Saussure, F. (۱۹۸۳). Course in General Linguistics. Trans. Roy Harris. London: Duckworth
- Skaggs, S. (۲۰۱۷). fire signs: a semiotic theory for graphic design . the MIT Press, Cambridge , Massachusetts, London, England.